

BÁRD KÁROLY

Visszamenő igazságszolgáltatás, alkotmányosság, emberi jogok

Hatalomváltásoknál rendszerint felvetődik annak az igénye, hogy *a korábbi politikai rezsim idején elkövetett igazságtalanságokat orvosolják*. Különösen erőteljesen jelentkezik ilyen igény akkor, ha az új politikai hatalom vállalja a korábbi rendszer áldozatainak „kártalanítását”, ahogy az nálunk történik. Ilyenkor ugyanis szükségképpen *felmerül azoknak a felelőssége, akik a jogsértéseket, a szenvedéseket okozták*. Az igazságosságnak megfelelő állapotok visszaállítása tehát magában foglalja az előidézők valamiképpen felelősségre vonását. Kézenfekvőnek tűnik ilyenkor a jog, kivált a büntetőjog eszköztárát igénybe venni, különös tekintettel arra, hogy az első pillantásra büntetőjogilag releváns cselekmények köre igencsak széles: kezdve a „hétköznapi” csalásoktól, hűtlen kezeléseken, hivatali bűnpártolásokon át egészen az emberi életek kioltásáig, sőt a hazaárulásig terjedhet.

A szóba jöhető cselekmények heterogén volta azonban jelzi egyben a probléma nehézségét is, amit csak fokoz, hogy számos olyan magatartás miatt kívánna az „egészséges jogérzék” a legsúlyosabb felelősségre vonást, melyek a büntetőjog eszköztárával kezelhetetlenek, és amelyeket „az életesélyektől való megfosztásként” definiálhatunk.

Alkalmas-e a büntetőjog a visszamenőleges igazságtévéésre?

A büntetőjog hagyományos, általánosan elfogadott kategóriáival a makrostrukturális kriminalitás, az államilag tolerált, ösztönzött, díjazott bűnözés nehezen ragadható meg. A büntetőjog leginkább az individuális történések „középső szférájára” alkalmazható – amíg ezen a területen működtek, addig tudja megőrizni logikai konzisztenciáját, belső ellentmondás-mentességét.

A feszültség alapvető forrása a hagyományos kriminalitás-felfogás: a büntetőjog által megragadható bűnözés-deviancia, a társadalmi normalitástól való eltérés. A „rendszerkonform” kriminalitás ezért a büntetőjog kategóriáival nehezen kezelhető.

A büntetőjogi felelősségre vonás gondolata ezért is váltja ki rendszerint a szakemberek aggályait. Érvük az, hogy valójában *a rendszert kell vád alá helyezni*, a komplex szociális történet személyesítése, egyéni szintre utalása nem más, mint *bűnbakképzés*.

Míndezen aggályok azonban viszonylagosak. Az állami terror kitervelőinek, vezetőinek felelősségre vonását célzó nemzetközi büntetőjog kialakítására tett lépések jelzik a hagyományos büntetőjog arzenáljának bővülését. De a környezetvédelem büntetőjogi eszközeinek formálódása, a szervezett, transznacionális bűnözés elleni büntetőjogi instrumentumok terjedése és elfogadottsága a nemzeti, a belső büntetőjog átalakulását mutatják. (Igaz ugyan, hogy az anyagi és alaki büntetőjogban ezek az új területek esetenként az általánosan elfogadott tételek feladására kényszerítették a jogalkotókat – lásd a jogi személy felelőssége, a bizonyítási teher megfordulása stb.).

A Büntetőjogászok Klubja 1991. szeptember 27-én tartott ülésére készített dolgozat jegyzetekkel kiegészített változata.

Viszonylagos annak az érvnek a súlya is, amely szerint valójában a rendszert kellene elítélni, és annak bűneit nem lehet egyénileg felróható magatartásokká (a büntetőjog csak ezekre reagálhat) transzformálni. Bármily triviálisan hangozzék is, *azért mégsem rendszerek cselekednek*, hanem egyének magatartásai állnak össze koordinált rendszerre. Ezenkívül a jogalkalmazás az „átlagkriminalitás” esetében is azt teszi, hogy redukálja a valóságot. Azon társadalmi viszonyok átfogó értékelésére, amelyekbe ágyazva a bűnelkövetés magyarázható, a büntetőperben nem kerül sor.

Összefoglalva: a hagyományos kriminalitás, illetve a rendszerkonform és államilag szponzorált bűnözés közötti eltérés nem olyan mérvű, hogy *a büntetőjog alkalmazásának lehetőségét ezen az alapon eleve ki lehetne zárni*.

A kérdés most már az, hogy az igazságtéves számos elképzelhető rendeltetése közül melyek teljesítésére vehető igénybe a büntetőjogi felelősségre vonás a büntetőjog rendszerének szétzúzása nélkül; úgy, hogy az megfeleljen a (korhoz, politikai kultúrához kötött) jogállamiság kritériumainak.

E tanulmánynak nyilván nem lehet feladata annak meghatározása, hogy *az igazságtévesnek mi a rendeltetése, az a politikára tartozik*. A számos funkció (politikai ellenfelek megsemmisítése, diszkreditálása, politikai mozgósítás) közül ma Magyarországon az igazságtéves szimbolikus jelentését érdemes kiemelni, a múltbeli jogsértések szankcionálása ugyanis mindenki számára bizonyítja a korábbi berendezkedéssel való szakítást. Egy olyan renddel való diszkontinuitás intézményi demonstrálására, amelynek kitüntető jegye volt a jogegyenlőség nyílt tagadása és a javak politikai érdemek alapján való elosztása,¹ különösen alkalmas lehet a büntetőjogi felelősségre vonás, ha a jogállamiság és a demokrácia jelszavait zászlajára tűző új rend ily módon jelzi: nem ismeri el, hogy a polgárok egy csoportjára más normák alkalmaztassanak, mint a többiekre.

Ebből következik, hogy *üldözendők azok a „köztörvényes” bűncselekmények*, amelyeknek elkövetői jogon kívüli privilégiumaik révén elkerülték a felelősségre vonást. Itt tehát a szociális berendezkedéstől függetlenül minden társadalomban jelen lévő latens kriminalitás azon részletének megragadásáról van szó, amely az egykor hatályos jog alapján sem maradhatott volna rejtve. A büntetőeljárás és a megbüntetés ezekben az esetekben nem ejt sebet a büntetőjog rendszerén: a felelősség valamennyi feltétele adott, jogállami aggályok nem merülhetnek fel.

Az üldözendő-üldözhető cselekmények köre rendkívül heterogén – az ittas járművezetéstől, a hivatali visszaéléseken, a bűnpártoláson, a vesztegetésen át a közellátás veszélyeztetéséig és a devizagazdálkodás megsértéséig terjedhet. Tematikus megközelítésben spekulációs visszaélések (telek- és lakásspekulációk), csalási cselekmények (adó, vám), vesztegetések, hivatali visszaélések jöhetnek szóba, no meg az ehhez járuló részesi kapcsolatok.

E cselekmények felderítése nyilván nem könnyű. Jóval kedvezőbb helyzetben van az a kormány, amelynek rendelkezésére áll az ügyészség, hogy az a kormány által kidolgozott büntetőpolitikát, az általa meghatározott prioritásokat, a bűnüldözés rendelkezésére álló források elosztásáról szóló döntését végrehajtsa. A jelenlegi helyzetben ez a rendőrségre vár.

¹ Az állampolgári jogegyenlőség megteremtése tehát magában foglalja a „bűnüldözés alóli mentesség” utólagos felszámolását is. Természetesen gyakorta nehéz rekonstruálni, hogy mikor maradt el a politikai hatalom utasítására a büntetőjogi reakció. Az állampolgári jogegyenlőségnek politikai megfontolásokon alapuló intézményesített megsértése viszont tény. Az MSZMP Politikai Bizottsága még 1984-ben is hozott olyan határozatot, amely egyebek között kimondta: a párt legmagasabb funkcionáriusai csak meghatározott pártszervek hozzájárulása esetén vonhatók büntetőeljárás hatálya alá. A határozat alapján a követendő eljárást azután a bűnüldöző szervek utasításokban konkretizálták. Ld. például a legfőbb ügyész 001/1985. számú utasítását, a pártszervek hatáskörébe tartozó személyek büntetőügyeivel kapcsolatos feladatokról.

Milyen áron, mit miért „feláldozni”?

Már a bevezetőben jeleztük, hogy a büntetőjog eszköztára gyakorta elégtelen a múlt bűneinek megtorlására. Sokszor csak önnön elveinek feladásával képes arra, hogy kérdőre vonja a jogsértések előidézőit.

Időről időre felröppennek olyan elképzelések, amelyeknek lényege: akár a hagyományos elvek feladása árán is sort kell keríteni a büntetőjogi felelősségre vonásra. Példa erre az a képviselői törvényjavaslat, amelynek lényege: az elévülés „felélesztésével” kellene a jogsértések elkövetőit megbüntetni.

Egyebek között e javaslat kapcsán merül fel annak a kérdése, hogy a büntetőjognak mely elvei adhatók fel úgy, hogy a jogállamiság kritériumainak a jogrendszer még megfeleljen. Előzetesen azonban tisztázandó, hogy a múlt rendszerben elkövetett bűnök miatti felelősségre vonás során jogállami elvekre egyáltalán figyelemmel lehet-e, illetve kell-e lenni.

Mind külföldön (így a legutóbbi időben Németországban), mind pedig idehaza vannak képviselői annak a felfogásnak, hogy a jogállamiság egyszerűen értelmezhetetlen az olyan cselekmények elbírálásánál, amelyeket nem a jogállamiság keretfeltételei között követtek el, így aztán a jogállamiság alkalmazása nem is lehet kötelező. Ebből első pillantásra két megoldás kínálkozik. Az egyik szerint az új hatalom lemond az üldözéssről rendszerint „megbocsátó” amnesztia hirdetésével, és így legalább deklarálja, hogy a megbocsátott magatartások elvetendőek. (Ennek az inkább latin-amerikai viszonyok között gyakorolt megoldásnak az NSZK-ban is vannak hívei – ismeretes, hogy Kinkel igazságügy-miniszter is egy ideig, meghatározott elkövetői körre, ezt tartotta a járható útnak.)

A másik lehetőség, hogy a jogállami elveket félretesszük, valamilyen „külön rend” szerint ítélik meg, akár a formalizált eljárástól is eltekintenek. A példáért sem időben, sem pedig térben nem kell messzire menni – a Ceausescu-ügy „elintézése” vitán felül ebbe a körbe tartozik.

A második világháborút követő nürnbergi perek óta azonban megfigyelhető a civilizált nemzetek körében az a törekvés, hogy a múlt bűneiért történő felelősségre vonás mégiscsak valamilyen formalizált rendben, az alapvető garanciák megtartásával történjék. A nemzetközi büntetőjog intézményrendszerének kialakítását célzó törekvések, vagy a háborús és népellenes bűntettek tényállásainak megkonstruálása, belső joggá transzformálása és elévülhetetlenségük kimondása mind erre utalnak.

A közép-kelet-európai események azonban azt jelzik, hogy a büntetőjog és a nemzetközi jog mégsem készültek fel kellőképpen az állami terror elkövetőinek felelősségre vonására. Jellemző, hogy a nemzetközi emberi jogi egyezmények is megelégedtek a nürnbergi ítéletek legalizálásával. Az elévülés feloldásának szószólói által gyakorta idézett Európai Emberi Jogi Egyezmény (az 1950-es Római Egyezmény) 7. cikkének 2. pontja (és az ENSZ Polgári és Politikai Nemzetközi Egyezségokmánya tartalmában ezzel egyező 15. cikkének 2. pontja), amely szerint az egyezményben deklarált nullum crimen sine lege elve „nem képezi akadályát valamely személy bíróság elé állításának vagy megbüntetésének olyan cselekmény vagy mulasztás miatt, amely elkövetése idején a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvek szerint bűncselekmény volt”, egyértelműen ezt a célt szogálta. A Római Egyezmény előkészületi munkálatait végző Szakértői Bizottság fogalmazott a következőképpen, és azt szó szerint megismételte egy konkrét panasz elbírálásánál az Emberi Jogok Európai Bizottsága: a 7. cikk 2. pontjának célja annak leszögezése, hogy a nullum crimen sine lege elvét deklaráló 1. pont „nem érinti azokat a törvényeket, amelyeket a második világháborút követő rendkívüli körülmények között hoztak a háborús bűntettek, a hazaárulás és az ellenséggel való együttműködés üldözésére, és a 2. pont nem célozza e törvényeknek bármifajta jogi vagy erkölcsi elítélését...”².

2 A forrásokra I. J. E. S. Fawcett: The Application of the European Convention on Human Rights, Clarendon Press, Oxford 1987. 201. old.

„Szerencsésebb” helyzetben vannak azok az országok, amelyek olyan megoldást követhetnek, amelyekről egyszer már megállapítottak, hogy jogállami kritériumok alapján elfogadhatóak. Így például a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaságban a bírósági rehabilitációról szóló 1990-ben hozott és 1991 januárjában módosított törvény kimondja, hogy amennyiben a rehabilitációs eljárások során fény derül arra, hogy a jogszabályban felsorolt törvénysértéseket valaki elkövette, úgy – feltéve, hogy a cselekmény büntethetősége a törvény hatálybalépésének napján még nem évült el, a büntethetőség elévülése 1995. január 1. napja előtt nem következik be (29. §).

A cseh és szlovák törvényhozók hivatkozhatnak a német alkotmánybíróság döntésére, amely szerint az ún. „kis” visszaható hatály, azaz a még be nem következett elévülési határidő utólagos meghosszabbítása új törvény által nem sérti a nullum crimen sine lege elvét rögzítő alkotmányos rendelkezést, és jogállami megfontolásokból sem aggályos, szemben a már bekövetkezett elévülés utólagos feltámasztásával.³ (A Bundesverfassungsgericht döntésének előzménye, hogy a nemzetiszocialista időszakban elkövetett bűncselekmények büntethetőségének elévülését 1945. május 8-tól számították. A húszéves elévülési idő az életfogytig tartó szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekményekre nézve 1965-ben bekövetkezett volna. Ezért 1965-ben törvényt alkottak, amely az életfogytig tartó szabadságvesztéssel fenyegetett cselekményekre az elévülés kezdő napját 1949. december 31. napjával határozta meg. Együttal kimondták azt is, hogy 1945. május 8. és 1949. december 31. között az elévülés nyugodott, mert a megszálló hatalmak igazságszolgáltatási monopóliuma miatt ebben az időszakban a német bíróságoknak nem állt módjukban eljárniuk. Amikor aztán 1969-ben az így meghosszabbított elévülési idő bekövetkezése fenyegetett, egy újabb törvénnyel harminc évre hosszabbították meg a gyilkosság büntethetőségének elévülési idejét, mígnem 1979-ben kimondták, hogy a gyilkosság elévülhetetlen bűncselekmény.)

A német példa legitimáló ereje azonban kétséges. A Bundesverfassungsgericht döntésének indokolása alapján ugyanis önkényesnek tűnik a „nagy” és a „kis” visszaható hatály közti éles különbségtétel.

A Bundesverfassungsgericht ugyanis első lépésben azt állapítja meg, hogy a német alaptörvény (Grundgesetz) 103. cikkének 2. bekezdésében megfogalmazott nullum crimen sine lege és nulla poena sine lege elvei a tényállásszerűsége és a büntetni rendeltségre vonatkoznak – vagyis: nem vonható felelősségre és nem büntethető senki, csak ha magatartását az elkövetéskor a büntetőtörvény büntetendőnek nyilvánította. Az elévülési szabályok azonban másról szólnak. Arról, hogy egy büntetőjogilag tilalmazott és büntetéssel fenyegetett magatartás *meddig üldözhető*. Ebből a konklúzió: az elévülési határidők meghosszabbítása vagy feloldása nem érinti a nullum crimen sine lege és a nulla poena sine lege elveit.

Ezután a Bundesverfassungsgericht áttér annak vizsgálatára, hogy a jogállamiság fogalmi körébe tartozó jogbiztonság elvével mennyiben egyeztethető össze az elévülési határidők feloldása. A jogbiztonság elvének indoka – szól az érvelés –, hogy az állampolgár előre lássa, kiszámíthassa a lehetséges állami beavatkozást, s ennek megfelelően rendezkedhessen be.

Ugyanakkor a jog szerint az elévülést felbeszakitják az elkövetővel szemben elrendelt eljárási cselekmények, melyekről az elkövetőnek nem kell feltétlenül tudnia. Ilyen körülmények között a polgár nem számíthat arra, hogy az elkövetés időpontjától a törvényben meghatározott időtartam elteltével valóban be is áll az elévülés, legfeljebb reménykedhet ebben. A főbenjáró bűnök esetében azonban indokolatlan lenne ezt a reménykedést jogilag honorálni.

A „kis” visszaható hatály igazolására felhozott ismertett indokolás, amely tehát a jogbiztonság elvének lényegét abban véli felfedezni, hogy az érintett alappal számíthat-e egy jogilag releváns tényállás beálltára vagy sem, ugyanúgy igazolhatja a már elévült cselekmények üldözhetőségének újbóli megnyitását. Némi rosszindulattal azt lehetne mondani: a

³ BVerfG 25. 265–295. old.

Bundesverfassungsgericht által megoldandó feladat az volt, hogy igazolja a még el nem évült cselekmények elévülési határidejét meghosszabbító törvényhozói aktust. A „nagy” visszaható hatállyal való összevetés és annak elvetése a jogállamiság nevében alkalmasnak tűnhetett arra, hogy a döntés meggyőző erejét növelje. A „kis” visszaható hatály elfogadhatása érdekében „feloldozták” a „nagy” visszaható hatályt, csak az indokolás nem sikerült tökéletesre.⁴

Noha széles körben elterjedt, hogy a német jogrend csak a „kis” visszaható hatályt ismeri el, a Bundesverfassungsgericht egyik 1952-ben hozott döntése mást sejtet. Ekkor ugyanis azt mondták ki, hogy az olyan erőszakos cselekmények esetében, amelyeknek motívuma politikai, faji vagy vallási gyűlölet volt, és amelyeket a Harmadik Birodalomban nem üldöztek, az elévülés 1933. január 30. és 1945. május 8. között nyugodott, azaz: elvben már elévült cselekmények újbóli üldözésére is mód nyílt. A Bundesverfassungsgericht tehát lényegében azt mondta ki, amit a Zétényi-féle javaslat tartalmaz.⁵

Mielőtt azonban bárki is érvként használná a német alkotmánybírók döntését a képviselői törvényjavaslat mellett, két megjegyzést teszünk.

Először is: a Bundesverfassungsgericht hivatkozhatott olyan jogszabályi rendelkezésre, amely a szóba jöhető cselekmények elkövetése idején is hatályban volt. A német Btk. 78b. § (1) bekezdése szerint ugyanis az elévülés nyugszik mindaddig, amíg törvényi előírás alapján az üldözés nem kezdődhet, illetve nem folytatható. Míután pedig a nemzetiszocializmus idején a Führer akarata jog volt, és a Führerwille kizárta a büntetőeljárások megindítását, a Btk. említett rendelkezésébe foglalt feltételeket adottnak vették.

Másodszor: a német jogalkalmazási gyakorlat a Btk. hatálybaléptét követően az elévülést anyagi jogi intézményként kezelte. A negyvenes években azonban megváltozott az álláspont, és azóta tisztán processzualis akadályként kezelik,⁶ vagyis olyan intézményként, amelyet a nullum crimen sine lege és a nulla poena sine lege elvei nem érintenek. Magyarországon ezzel szemben az elévülést következetesen az anyagi jog intézményeként tárgyalják.

4 A „nagy” és a „kis” visszaható hatály közti különbségtétel azonban értelmet kap abban az esetben, ha a visszaható hatályú törvényhozás tilalma mögött meghúzódó megfontolást vesszük alapul. Ennek lényege, hogy utólag az elkövető ne kerüljön hátrányosabb helyzetbe. Mindaddig, amíg „a tényállás nem lezárt”, mindenfajta összehasonlítás, legalábbis a büntetőjogi gondolkodás számára kizárt, ezért értelmetlen feltenni azt a kérdést, hogy kedvezőtlenebb helyzetbe kerül-e az, akinek cselekménye egy utólagos törvényhozási aktus folytán később fog elévülni. Nem véletlen, hogy a Zétényi-féle törvényjavaslat vitája során oly gyakran idézett Jescheck professzor a magánindítvány természetének tárgyalása kapcsán azt feje ki, hogy amennyiben az elkövetéskor magánindítványra üldözendő cselekményt utóbb hivatalból üldözendő büncselekménnyé alakít át a jog, úgy ez – a magánindítvány processzualis intézmény lévén – nem sérti a visszaható hatályú törvényhozás tilalmának elvét. Ám nyomban hozzáteszi: „eine Straftat dürfte jedenfalls dann nicht rückwirkend zum Offizialdelikt erklärt werden, wenn die Strafantragsfrist bereits abgelaufen ist.” L. H. H. Jescheck: Lehrbuch des Strafrechts, Allgemeiner Teil, 4. kiadás, Duncker & Humblot, Berlin 1988., 125. old.

Ugyanez a gondolat húzódik meg a U. S. v. Garfinkel ügyben hozott döntés mögött (166 F2d [1984] 887. old.), amely szerint nincs akadály annak, hogy az elítéltet a szabadulása után hátrányosabban érintő jogszabályt hozzanak, amennyiben az új rendelkezés még azt megelőzően lép hatályba, hogy az érintett büntetését letöltötte volna.

5 Azoknál a büncselekményeknél, amelyeket a Harmadik Birodalomban politikai, faji vagy vallási gyűlöletből fakadóan nem büntettek meg, az elévülés nyugvásáét egyébként a Németország megszállására vonatkozó rendeletek is rögzítették. A nyugvás végső határidejeként különböző időpontokat jelöltek meg az egyes megszállási zónákban. L. Schönke-Schröder: Strafrechtbuch Kommentar, 24. kiadás, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung München, 1991., 942–943. old.

6 Feltehetően nem érdektelen megjegyezni, hogy a Bundestag Jogi Bizottsága által szakértőként felkért Böckenförde professzor a gyilkosság elévülhetlenségével kapcsolatos szakvéleményében a német legfelsőbb bíróság álláspontjának megváltozását jelző időpont mögé egy felkiáltójelet helyezett (E-W. Böckenförde: Zur verfassungsmäßigen Beurteilung der Einführung der Unverjährbarkeit des Mordes, ZStW Band 91., 891. old.), az időpont ugyanis 1942, amikor a Reichsgericht azért, hogy egy, a közelítésre vonatkozó rendeletben meghatározott hosszabb elévülési idő alapján „fekete vágás” miatt a vádlottat meg lehessen büntetni, kimondta: „Der Ablauf der Frist für die Verjährung der Strafverfolgung schafft nur ein Verfahrenshindernis, keine sachlichrechtliche Lage, die es ausschliesse, das Recht zur Strafverfolgung dadurch wieder aufleben zu lassen, daß die Verjährungsfrist verlängert wird. Demgemäß ergreift der § 21. VerbrauchsregelungsstrafVO. i. d. F. v. 26. November 1941 auch solche Fälle, in denen die kürzere Verjährungsfrist des § 67. Abs. 3. StGB. schon abgelaufen war, als jene Vorschrift in Kraft trat.” (RGSt, 76, 159. old.) Vagyis 1942-ben a Reichsgericht sem találta aggályosnak, hogy utóbb jogszabály-módosítással a már elévült cselekmények újbóli üldözhetőségének utat nyissanak.

Elévülés és a jogállamiság elvei

Ma Magyarországon ahhoz, hogy az elmúlt 45 év legsúlyosabb vétkeit szankcionálni lehessen, nyilván a Zétényi-féle javaslatnak megfelelően *a már elévült cselekmények újbóli üldözhetőségét kellene kimondani, a „kis” visszaható hatály deklarálása nem megoldás.* (A közelmúltban elkövetett bűntettek közül csak a relative enyhébbek évülhettek el, ezért pedig nem érdemes a még be nem következett elévülési határidőket meghosszabbítani.) Mielőtt azonban a törvényhozás egy ilyen lépésre szánná el magát, számos körülményt kell mérlegelnie.

Egyáltalán nem zárható ki, hogy az elévülés nyugvásának utólagos kimondását alkotmány sértőnek minősítik majd. A magyar alkotmány szóba jöhető rendelkezései gyakorlatilag egyeznek a Grundgesetz előírásaival, így elképzelhető, hogy a magyar Alkotmánybíróság a Bundesverfassungsgerichttel azonos következtetésre jut, azaz a már elévült bűntettek üldözésének utólagos megengedését a jogállamiság elvébe ütközőnek minősíti.

Ha a javaslat mégis kiállná az Alkotmánybíróság vizsgálatának próbáját, úgy még mindig sor kerülhet a *nemzetközi fórumok általi megmérettetésre.* Gondolok itt mindenekelőtt az Európai Emberi Jogi Bizottság és Emberi Jogi Biróság esetleges eljárására. Megint csak első pillantásra úgy tűnhet: az Európai Emberi Jogi Egyezmény már idézett 7. cikkének 2. pontja szabad utat enged a visszamenő hatályú törvényhozás számára. De azt is említettem, hogy a strasbourgi gyakorlat kizárólag a második világháború után hozott megtorló törvények igazolásaként fogja fel a 7. cikk 2. pontját. Ahogy Karl Josef Partsch joggal jegyzi meg: „Die Strassburger Praxis läuft also darauf hinaus... dem Abs. 2 nur den Charakter eines Vorbehaltes für die Rechtsgültigkeit gewisser Massnahmen in einem konkreten geschichtlichen Ausnahmezustand zuzuerkennen...”⁷

Ezt támasztja alá, hogy a visszaható hatály tilalmának feloldását sérelmező panaszok elbírálásánál a strasbourgi szervek a vizsgálatot kizárólag arra korlátozzák, hogy a döntés alapját képező és a nemzeti fórumok által alkalmazott jogszabályt a második világháború után a háborús bűnösök, a kollaboránsok megbüntetésére hozták-e. Ha pedig ilyen törvényekről van szó, akkor a panaszt mint nyilvánvalóan alaptalant elutasítják, anélkül, hogy érdemben vizsgálnák: a kriminalizált magatartás vajon valóban bűncselekménynek minősült-e az elkövetéskor „a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvek szerint”.⁸

Tegyük fel mégis, hogy a strasbourgi szervek az elévülés feloldását önmagában mégsem kifogásolnák. Még ebben az esetben sem biztos azonban, hogy a felelősségre vonást összeegyeztethetőnek tartják az Egyezmény 6. cikkében megfogalmazott méltányos (fair) eljárás elvével, figyelemmel az *elkövetés és az elbírálás között eltelt több évtizedre.*

Az időmúlás problémáját a kriminalisztika az üldöző nézőpontjából taglalja – és ezt teszi a politika is. A Zétényi-féle törvényjavaslat indokolása is említi, hogy a bizonyítékok elenyészése azzal járhat, hogy nagyobb lesz a felmentő ítéletek aránya, mint egyéb ügyekben. A javaslat szerzőinek félelme talán nem is igazán megalapozott: a politikai igazságszolgáltatás története igazolja, hogy a jogalkalmazók rendszerint „veszik” a politika üzenetét. A bizonyítékok szabad mérlegelésének a modern eljárásjogokban általánosan elismert elve segít elkendőzni, hogy adott esetben a bíróság a bizonyítottságnak a szokásosnál alacsonyabb fokát is elégségesnek tartotta az elítéléshez.

A nemzetközi fórumok előtt folyó igazságszolgáltatásnak egyik sajátja (előnye?), hogy kevésbé érzékeny azokra a jogon kívüli tényezőkre, amelyeknek hatása alól a hazai jogalkalmazó csak nehezen vonhatja ki magát. Így nem kizárt, hogy a strasbourgi bírácoknak

⁷ Karl Josef Partsch: Die Rechte und Freiheiten der europäischen Menschenrechtskonvention in: A. Bettermann-F. L. Neumann-H. C. Nipperdey (Hrsg.) Die Grundrechte, Erster Band, Erster Halbband, Duncker & Humblot) Berlin 1966. 413. old.

⁸ L. Partsch, i. m. 412. old. Annak igazolására, hogy az ENSZ Egyezségokmány, valamint az Európai Emberi Jogi Egyezmény 15., illetve 7. cikkének megfogalmazásánál a készítőket az a szándék vezette, hogy a Nürnbergben hozott ítéleteket ne lehessen kifogásolni, l. Fawcett, i. m. 200. old., valamint Partsch, i. m. 404-408. old.

eszükbe jut, hogy az időmúlás nemcsak a vád bizonyítékait morzsolja szét, de nehezíti, sőt lehetetlenné teheti a védekezést is. Egy ilyen eljárás pedig a méltányosság kívánalmának aligha felelhet meg. (Nyilván nem ebben a tanulmányban kell tépelődni azon, hogy milyen visszhangot vált ki, ha a volt szocialista országok közül egyedül Magyarország oldja fel az elévült bűncselekmények üldözhetőségének tilalmát. Márpedig úgy tűnik, a közép-kelet-európai térség más országaiban erre egyszerűen nincs igény.)

Ha az elképzelés mégiscsak kiállja az Alkotmánybíróság és a nemzetközi fórumok kontrolljának próbáját, még mindig maradnak kételyek. Az elévült cselekmények üldözhetőségének feltámasztása ugyanis a büntetőjog rendszerén belül feloldhatatlan feszültségeket teremt. Éppen ezért igaztalanok azok a vádak, amelyek a Zétényi-féle javaslatról a szakszerűséget kéri számon. Ha ugyanis születik egyszer egy olyan jogpolitikai döntés, hogy a már elévült cselekmények üldözendők, úgy ez a büntetőjogon belül olyan ellentmondásokat támaszt, amelyeket jogtechnikai jártasság nem tüntethet el.

A képviselői törvényjavaslat is számot vet azzal, hogy az időmúlást és a „különrend” alapján történő felelősségre vonást valamiképpen kompenzálni kell. Erre látszólag megvannak a megfelelő büntetőjogi intézmények is: a magyar jog elismeri az időmúlás felelősségcsökkentő hatását, és ismeri a korlátlan enyhítés intézményét. Úgy tűnik, a kivételes helyzet megoldható a jogrend megbontása nélkül.

Csak hogy a korlátlan enyhítést arra találták ki, hogy értékelni lehessen az elkövetőnek a sérelem elhárítására, enyhítésére tett igyekezetét, a korlátlan enyhítés feltétele tehát az érdemesség – az elkövetőn kívül álló ok nem szolgálhat alapjául.

Ami pedig az időmúlást illeti: az elkövetés és a felelősségre vonás között eltelt idő hosszának az egyes jogrendszerek azért tulajdonítanak felelősséget csökkentő hatást (vannak országok, ahol ilyenkor a vádemelést és a büntetés kiszabását is mellőzni lehet, meg lehet szüntetni az eljárást), mert azt tartják a tisztességes eljárás elvével összeegyeztethetőnek, ha értékelik a felelősségre vonás elhúzódásából adódó többelhátrányt, amely az elkövetőt a vele szemben álló bűnüldöző apparátus tétlensége, ügytelensége, tehetetlensége miatt éri. A Zétényi-féle javaslat által megragadni kívánt kriminalitás érintettjei esetében pedig nyilván nem erről van szó.

Az elévülés feloldására tett Zétényi-féle javaslat két olyan elvi tételen nyugszik, amelyek helytállóságát illetően konszenzus van – legalábbis értelmiségi körökben:

- a múlt rendszer bűnöseit formális eljárásban kell felelősségre vonni,
- a jogsértések megállapítására, nyilvános deklarálására van szükség, nem pedig a tényleges szankció kiszabására.⁹

Úgy tűnik, a büntető igazságszolgáltatás e kívánalmaknak meg tud felelni. Sőt, mintha a büntető igazságszolgáltatás lenne a legalkalmasabb az összes formális eljárás közül arra, hogy a vétkeket és a vétkeseket nevükön nevezze. A büntetőjog, amelyben „szükségszerű a megtorlásnak bizonyos mennyisége”, az a jogág, amely egyrészt kifejezi a közösség erkölcsi felháborodását, és egyúttal civilizálja, racionalizálja, szublimálja azt.¹⁰ Ehhez igazodik a büntetőeljárás formalizmusa – a bírósági ceremónia kellő ünnepélyességet kölcsönöz az eseménynek, érzékelteti, hogy itt nem valami hétköznapi dologról van szó. Végül: adott a megfelelő jogkövetkezmény is. A magyar csakúgy, mint szinte valamennyi jogrendszer, ismer olyan tényleges, kézzelfogható hátránnyal nem járó szankciót, amellyel a bíróság pusztán a tett feletti rosszallásának ad hangot.

A jog tehát az egyes elemeket felkínálja, csak éppen a kérdéses szituációban ezek nem működnek. A büntetőjog ugyanis csak akkor tudja kifejezni az erkölcsi felháborodást, és csak akkor tudja szublimálni, racionalizálni az abból fakadó megtorlás igényét, ha a megítélendő tett mögött ott van a vétek súlyához többé-kevésbé igazodó, megtorlást is

⁹ Az igazságtétel nehézségei, Világosság 1990.8–9. sz. 661–677. old.

¹⁰ Bibó István: Etika és büntetőjog, Válogatott tanulmányok I. kötet 1935–1944. Magvető Könyvkiadó 1966. 176. old.

kifejező és a vétkest alapértékektől megfosztó büntetés lehetősége. Ezen mit sem változtat, hogy a per zárulhat végül képletes büntetéssel is. Ha azonban kezdettől fogva hiányzik a tét, úgy a büntetőjog képtelen teljesíteni funkcióját. (Ezért nem jelentenek megoldást azok az elképzelések sem, amelyek – azért, hogy az elévülési szabályokhoz ne kelljen hozzányúlni – a problémát processzuális síkra terelik, és egy olyan eljárás konstruálását javasolják, ahol a megszüntető okok [akár a kegyelem, akár az elévülés] csak a büntetés alkalmazásának képeznek akadályát, az eljárás megindításának és lefolytatásának azonban nem.¹¹⁾

A megoldás dilemmái

Míndezek után továbbra is választ igényel az a kérdés, hogy milyen formális eljárás lehet alkalmas a vétkesek megnevezésére és tetteik morális elítélésére. Igazoltuk, hogy *a büntető igazságszolgáltatás erre alkalmatlan*, más hagyományos, formalizált processzus pedig még kevésbé jöhet szóba. (Nem is tartjuk indokoltnak az érvek számbavételét az olyan elképzelésekkel szemben, mint pl. az, hogy a polgári megállapítási per keretében a bűnösök megnevezésére sor kerülhet.) Így aztán a hagyományos eljárási formák helyett *csak újfajta szabályok keretében képzelhető el vétkes feltárása*. A fórumot tekintve nem hiszem, hogy jobb intézményt lehetne találni egy olyan parlamenti bizottságnál, mint amilyent a kormány múlt ősszel országgyűlési határozattervezetében javasolt. A fórum érzékeltetné, hogy itt nem mindennapi kriminalitásról ítélnének. Ítélnének a szó köznapi értelmében, hiszen a bíróság igazságszolgáltatási monopóliumát tiszteletben kell tartani. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a büntető perbeli bűnösség megállapítására és büntetés kiszabására nem kerülhet sor.

Érdemes lenne az Alkotmányügyi, Törvényelőkészítő- és Igazságügyi Bizottság tavaly szeptemberében lezajlott vitájából a tapasztalatokat levonni. Mindenekelőtt konkretizálni kell a felállítandó bizottság feladatát, és pontosan meg kell határozni azon személyek körét, akiket az eljárás érinthet.

Az egyértelműség, az önkény kizárásának igénye azt kívánja, hogy a felállítandó bizottság csak olyan magatartások vizsgálatára vállalkozzék, amelyek büntetőjogilag megragadhatók, de büntetőjogilag nem üldözhetőek. (A tanulmány elején szoltam arról, hogy a büntetőjog által üldözhető cselekményeket a rendes igazságszolgáltatás keretében kell felderíteni és elbírálni. Ez érzékelteti, hogy nem ismerhetőek el az elvtelenül sztoztatott privilégiumok [az előjogok általában]. Az üldözés szokványos keretekben tartása érzékelteti: a korábbi kiváltságosokat ugyanúgy kell kezelni, mint a közönséges bűnelkövetőket.)

Ahhoz, hogy a felállítandó bizottság érdemleges munkát végezhesen, nyilván további szükségítés indokolt. Elképzelhető, hogy a bizottság hatásköre azokra a cselekményekre terjedne ki, amelyeket a Zétényi-féle javaslat megjelöl, azaz az emberölések és hazaárulások megítélésére. Akadnak ugyan olyan vélemények, hogy a hazaárulás megítélése objektív mérce alapján hatalomváltásokat követően nemigen lehetséges. Ezzel kapcsolatban pusztán

¹¹ L. Varga Csaba felszólalását, Az igazságtétel nehézségei... 673. old. Érdemes itt megjegyezni, hogy aligha dönthető el a kérdés: vajon processzuális vagy anyagi jogi intézmény-e az elévülés. Az intézmény mögött meghúzódó megfontolások között ugyanis anyagi és eljárásjogi természetűek egyaránt megtalálhatók. A két nagy jogrendszer – a kontinentális és az angol-amerikai – között is inkább hangsúlybeli eltérések fedezhetők fel. Az amerikai jog inkább hajlik arra, hogy processzuális természetűnek tekintse az elévülést. Ugyanakkor az egyes államok törvényei az elévülési határidők meghatározásánál figyelemmel vannak a cselekmény súlyára – büntetteknél (felonies) ez rendszerint 3 és 6 év között mozog, a vétségek (misdemeanours) esetén az elévülés 1 és 3 év közötti időtartam elteltével következik be. A legsúlyosabb büntetteknél pedig (gyilkosság, hazaárulás) rendszerint kizárják az elévülést. Míndezt azért is szükségesnek tartottam megjegyezni, mert bár a common law számára az elévülés idegen intézmény, még „szakértők” szájából is elhangzik időnként, hogy az amerikai jog az elévülés fogalmát nem ismeri. A szabályozás részleteire l. a W. R. LaFave & J. H. Israel: Criminal Procedure West Publishing Co St. Paul, Minnesota 1985 699–702. old. Az elévülés anyagi, illetve eljárásjogi természetéről – nálunk sokszor kezdetleges érvekkel – folytatott vitának már csak azért nincs sok értelme, mert (ismét csak az oly sokszor hivatkozott Jescheck professzort idézve): „a visszaható hatály tilalmát ma egyre inkább alkalmazzák a perelő feltételekre is.” (Ld. Jescheck i. m. 813. old.)

annyit jegyzek meg, hogy a második világháború után az 1956. novemberi magyarországi közjogi helyzethez képest kevésbé egyértelmű szituációkat is értelmeztek úgy, hogy az idegen hatalommal való kollaborálást megállapíthassák.¹²

A bizottság által követendő eljárás részleteinek kifejtése meghaladná e tanulmány kereit. Álláspontom szerint azonban a büntetőeljárás alapvető szabályai szolgálhatnának mintául. Indokolt az önvádolás kényszerének tilalmát is tiszteletben tartani. Egyrészt, a bizottság eljárása és „ítélete” összehatásában lehet akár súlyosabb a formális büntetőeljárásnál és a szigorú büntetőjogi szankciónál. Másrészt, míg a büntetőeljárás jog nem engedi, hogy a hallgatásból a perbeli bűnösségre következtetést vonjanak le, a morális megmérgettetésnél ezt nem lehet kizárni.

Mit tagadunk, mit akarunk?

Az eddig írtak háttérében ott húzódik egy eddig ki nem mondott gondolat. Az, hogy az igazságtétel módjainak meghatározásánál nem téveszthetjük szem elől, hogy *mit tagadunk, és hogy milyen társadalmat és milyen jogot akarunk*. A visszaható hatályú büntető törvényhozás¹³ tilalmának feloldása nem okozott lelkifurdalást a bolsevik hatalomnak, és a nemzetiszocialisták is ezzel kezdték a büntetőjog „reformját” 1935-ben. A magyar büntető törvényhozás történetében az 1950. évi Bt. mondta ki, hogy alkalmazni lehet az elkövetés időpontja után született büntetőtörvényt, ha az újabb törvény kifejezetten kimondja: hatálya az életbeléptetés előtt elkövetett cselekményekre is kiterjed. A diktatúra törvényhozóit legfeljebb az menti, hogy *sohasem állították azt, hogy jogállamot akarnak. Ha azonban a jogállamiság nevében tagadjuk a múltat, és akár csak kis időre is áthágjuk a jog vonta határokat, saját szándékaink tisztaságát kérdőjelezzük meg*.

A jogállamiság – úgy gondolom – olyan kategória, amelynek fokozatai vannak, tartalma tértől és időtől változó. Nekünk a jogállamisággal szemben a kilencvenes évek Európájában támasztott kritériumokhoz kell igazodnunk. A német alkotmánybíróság 1952-ben kimondta, hogy a nemzetiszocializmus idején politikai okokból nem üldözött cselekmények elévülése 1945 májusáig nyugodott. 1991 júliusában egy német felsőbíróság azt deklarálta, hogy az egykori NDK területén elkövetett és politikai okokból nem üldözött cselekmények miatt felelősségre vonásra nem kerülhet sor, ha az elévülés már bekövetkezett. A Btk.-nak az elévülés nyugvására vonatkozó rendelkezése – így az indoklás – „jogállami megfontolásokból” nem alkalmazható.¹⁴

Ha a jogállamisággal szemben a kilencvenes évek Európájában állított mércéről beszélünk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy Magyarország 1990 novemberében részese lett egy olyan európai egyezménynek, amely összesen három alapvető jogról mondja ki, hogy azok még „háború, vagy a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapot esetén” sem „ronthatók el”. Ezek pedig az ember joga az élethez, ahhoz, hogy ne vessék alá kínzásnak, embertelen vagy megalázó büntetésnek, és végül: *hogy visszamenő hatályú büntetőtörvényeket ne hozzanak és alkalmazzanak vele szemben*. (Az Európa Tanács Egyezménye az emberi jogok és alapvető szabaságjogok védelméről 15. cikk 2. pont.)

Ha jogállamot akarunk, a visszamenő igazságtéves nehézségeiről magunkra nézve is le kell vonni a tanulságot. A jogállami keretek között tartott igazságtétel hitelét is növeli, ha az igazságszító hatalom a felelősségre vonásokkal egyidejűleg félreérthetetlenül azt is

¹² L. Detlev Timm: The Trial of Collaborators in Denmark after the Second World War, Scandinavian Studies in Criminology Vol. 10. 1989. 136–154. old.

¹³ A visszaható hatályú törvényhozás tilalma (ex post facto clause) természetesen szélesebb kört ölel fel, mint a „nullum crimen sine lege” elve.

¹⁴ Frankfurter Allgemeine Zeitung 1991. aug. 8. 4. old.

deklarálja, hogy az emberi jogok tiszteletét magára nézve is kötelezőnek tartja, és gondoskodik ígéretének jogi úton való kikényszeríthetőségéről is.

Teheti ezt úgy, hogy törvényhozási úton kizárja a legsúlyosabb bűnök büntethetőségének elévülését, a háborús és népellenes bűntettek mintájára. Elméletileg egy ilyen megoldás védhető azzal az érveléssel, hogy ilyenkor az elévülés intézményét igazoló tétel – mely szerint az idő múlásával elenyészik a bűn és így a büntetőigény is – nem áll meg. Számos, a kontinentális jogrendszerhez tartozó ország büntetőjoga tartalmaz olyan előírást, amely szerint a *legsúlyosabb bűntettek nem évülnek el*. Követhetjük a német Btk. megoldását, amely a minősített emberölés (gyilkosság) elévülhetetlenségét mondja ki, de elfogadhatónak tűnnek az osztrák és az olasz törvény előírásai, amelyek – kicsit leegyszerűsítve és a hatályos magyar jogra vonatkoztatva – az életfogytig tartó szabadságvesztéssel fenyegetett bűntetteknel zárják ki az elévülés bekövetkeztét.

Összefoglalva tehát: a büntetőjogilag még üldözhető magatartások felderítése és elbírálása a rendes igazságszolgáltatás keretében, a büntetőjogilag megragadható, de a büntetőjog eszközeivel nem üldözhető vétkek meg/eltételezése egy parlamenti bizottság által, és ezzel párhuzamosan a legsúlyosabb bűnök elévülhetetlenségének kimondása a jövőre nézve képeznék az igazságtétel egyes elemeit. Ez biztosítja a jogállami keretek megtartását, és kizárja az ötletszerű, önkényes és egyben értelmetlen megtorlást.

A POLITIKATÖRTÉNETI ALAPÍTVÁNY PÁLYÁZATI FELHÍVÁSA

Az alapítvány célja, hogy a Politikatörténeti Intézet bázisán segítséget nyújtson a legújabb kor és a jelenkor magyar és nemzetközi történettudományi kutatása számára hazai és külföldi szakembereknek egyaránt. Ezen belül kiemelten elő kívánja mozdítani a 20. századi magyar politikatörténet legfontosabb kérdéseinek vizsgálatát. A pályázat az ezzel kapcsolatos tudományos feldolgozómunka támogatásához kíván hozzájárulni.

Pályázni lehet a következő témakörökben:

- a 20. századi magyarországi politikai intézményrendszer nemzetközi összehasonlító elemzése;
- a magyar parlamentarizmus története a 20. században;
- a politikai gondolkodás története Magyarországon a 20. században;
- szociálpolitika Magyarországon a 20. században;
- emberi és polgári szabadságjogok Közép-Európában 1918 után.

Az egyes témakörökön belül maximum 3 ív (60 gépelt oldal) terjedelmű tanulmányokat fogadunk el. A beküldött kéziratokat szakmai zsűri bírálja el.

Pályadíjak: 1. díj: 50 000 forint, 2. díj: 30 000 forint, 3. díj: 20 000 forint, valamint mindhárom díj mellett szerzői honorárium. A zsűri ezen kívül különdíjakat is adhat. A díjazott pályamunkák megjelentetéséről a Politikatörténeti Alapítvány gondoskodik.

Beküldési határidő: 1992. november 1.

A pályaműveket 2 példányban, gépelve kell beküldeni a Politikatörténeti Alapítvány címére. A pályázat titkos. A művek jellegével látandók el, a szerző nevét, foglalkozását és lakcímét zárt borítékban kérjük a pályázathoz mellékelni. *Eredményhirdetés:* 1993. január 31.

A pályázattal kapcsolatban érdeklődni lehet: Politikatörténeti Alapítvány, 1054 Budapest, Alkotmány u. 2. Telefonszám: 111-4866 vagy a 111-5659/117 Feitl Istvánnál. Telefax: 111-5094.